

FRANKFURT OKULU'NUN "KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ" ELEŞTİRİSİ BAĞLAMINDA KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARI

MASS MEDIA IN THE CONTEXT OF FRANKFURT SCHOOL'S
CRITIQUE OF "THE CULTURE INDUSTRY"

Dileknur CEYLAN

*Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri ABD Doktora
Öğrencisi, dileknurceylan@gmail.com*

ÖZET

Bu çalışmanın ana çerçevesi Frankfurt Okulu temsilcilerince geliştirilen "kültür endüstrisi" kavramı ve bu kavramın kitle iletişim araçlarıyla olan yakın ilişkisinde kilit bir konumda olan siyasi, ekonomik ve kültürel etkenler üzerinden şekillenmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın amacı, kapitalist piyasa koşulları içerisinde diğer kâr amaçlı organizasyonlar gibi işleyen kitle iletişim araçlarının sistemin yeniden üretimine ve toplumdaki eşitsiz ilişkilerin sürdürülmesine olan katkısını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Kültür Endüstrisi, Kitle İletişim Araçları, İdeoloji

ABSTRACT

This study deals with the fact that political, economic and cultural factors which have a key position in "culture industry" the developed by scholars of the Frankfurt School and the close relationship of this approach with mass media. The aim of the study is to reveal the contribution of mass media, acting like the other profit-oriented organizations in the capitalist market conditions, to the reproduction of capitalist system and the persistence of unequal relations within the society.

Keywords: Culture Industry, Mass Media, Ideology

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'nın öncülüğünde deneyimlenen bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere paralel olarak kitle iletişim araçları da teknik, yönetsel ve hatta yönetsel olarak önemli bir dönüşüm sergilemektedir. Teknik altyapının sağlanması ve maliyetlerin düşürülmesi sonucu sayıca artış gösteren kitle iletişim araçlarının toplum üzerindeki etkisi bu gelişmelerle doğru orantılı olarak artmaktadır. Ne var ki bu etkinin boyutları, kitleler üzerindeki etkinin temel olarak olumlu ya da olumsuz mu olduğu konusu günümüzde hala tartışılmaktadır. Bu noktada, kitle iletişim araçlarının özellikle de kitleler üzerinde artan etkisinin yalnızca teknik ve ekonomik bir mesele olmadığını, bunların yanı sıra siyasal, sosyal ve kültürel dinamiklerden de beslendiğini hatırlatmak yararlı olacaktır.

Bu çalışmada ortaya konulacak olan temel sorular kitle iletişim araçlarının üretilen materyallerin toplum üzerinde olumsuz bir etki yapıp yapmadığı sorunsalı üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Kitle iletişim araçları gerçekten de olması gerektiği gibi tarafsızca ve ahlâki değerleri göz ardı etmeksizin kamuoyunu aydınlatmaya mı çalışmaktadır, yoksa egemen güçlerin (siyasal ve ekonomik güç sahiplerinin) toplum üzerindeki etkisini sağlamlaştırmak amacıyla ve bu yönde mi içerik üretmektedirler? Toplum, ürettikleri malzeme ile yön mü vermektedirler yoksa zaten toplum tarafından arzu edilen malzemeyi mi üretme gayretindedirler? Çalışmada bu sorulara yanıt aranırken Frankfurt Okulu'nca konuyla ilgili olarak ortaya konulan teori ve görüşlerden özellikle de "kültür endüstrisi" kavramından yararlanmak izlenecek yöntem olacaktır.

Bu amaçla öncelikle Frankfurt Okulu'nun oluşum evresi, ortaya koyduğu temel görüş ve kavramlar hakkında kısaca bilgi verildikten sonra okulun önde gelen temsilcilerinden Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer tarafından Aydınlanmanın Diyalektiği'nde ortaya konulan "kültür endüstrisi" kavramı ve bu kavramın ortaya çıkışına etki eden çeşitli dinamikler ayrıntılı bir biçimde tartışılacaktır. Bu kavram çerçevesinde enstitü üyelerinin başta Aydınlanma felsefesi ve modernite eleştirisi olmak üzere kitle iletişim araçlarının, ürettikleri "metalar" aracılığıyla toplum üzerinde manipülatif bir rol oynadıkları, egemen güçlerle işbirliğinde bulunarak kapitalist ideolojinin bayraktarlığını yaptıkları ve bir tahakküm aracı olarak hizmet ettikleri yönündeki iddiaları da ele alınacaktır.

1. Frankfurt Okulu'nun Tarihsel Gelişimi ve Eleştirel Teori

Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ile yakından ilişkili olan ve Frankfurt Üniversitesi'nde çalışmalarını yürüten bir grup entelektüel ve teorisyenin katılımıyla 1923 yılında kurulan Frankfurt Okulu'nun temelleri, Sovyet Rusya'da başarılı olan sosyalist devrimin beklenen olumlu etkilerinin Almanya'da görülmemesi üzerine Marksist kuramın yeniden ele alınıp revize edilmesi ihtiyacı üzerinde yükselmiştir.

Enstitü, her ne kadar kuruluş aşamasında alt yapıyı oluşturan ekonomik koşulların düşünsel katmanı oluşturan üst yapıyı şekillendirdiğine yönelik temel Marksist söylemi kabul etmiş olsa da, 1930 yılında Enstitü'nün başına geçen Max Horkheimer ile birlikte bu düşünceden uzaklaşmaya başlanmıştır. Bu durumun en temel nedenlerinden biri artık bu dönemde Marksist anlayışta ortaya atılan, özellikle de proleter sınıfın yoksullaşması ile birlikte sosyalist devrimin gerçekleşeceği yönündeki iddiaların çoğunun geçerliliğini yitirmesi neticesinde Marx'ın eleştirel metodolojisinin yozlaşması olmuştur (West, 2005: 103-104).

Hitlerin 1933 yılında hükümetin başına geçmesi sonucunda Amerika Birleşik Devletleri'ne sürgüne giden enstitü üyelerinin Almanya'ya geri dönüşünü kapsayan 1950 ve 1970 arası dönem Frankfurt Okulu'nun son dönemi olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemin en dikkat çeken isimlerinden biri olan sosyoloji ve felsefe profesörü Theodor W. Adorno'nun okul içerisindeki etkin rolü ABD'de Horkheimer ile birlikte yaptığı çalışmalara ve yine bu dönemde geliştirdikleri Eleştirel Teori'ye dayanmaktadır. Bu teori günümüzde hala yapısalcılık, post yapısalcılık ve feminizm gibi pek çok toplum bilimi araştırmasının temelini oluşturması bakımından literatürde önemli bir yer tutmaktadır.

1.1. Eleştirel Teorinin Doğuşu ve Temel İlkeleri

1930'lu yıllarda Frankfurt Okulu kültür ve iletişim çalışmalarına medyanın ekonomi politik eleştirisi, metin incelemeleri, kitle kültürü, iletişimin toplumsal ve ideolojik etkileri gibi faktörleri göz önünde bulundurarak eleştirel ve disiplinler ötesi bir yaklaşım geliştirmiştir (Kellner, 2002: 31). Frankfurt Okulu teorisyenlerini ortak bir çatı altında birleştiren esas çalışma, temel ilkelerinin Horkheimer'in 1937 yılında kaleme aldığı Geleneksel ve Eleştirel Kuram başlıklı makalesinde belirlendiği, geleneksel anlayış karşısında konumlandırılan Eleştirel Teori'dir. Horkheimer bu makalesinde geleneksel ve eleştirel kuramı kıyaslarken kuramsal çalışmanın toplumsal süreçle bağlantısının altını her fırsatta çizmektedir.

Horkheimer'e göre bilim, toplumsal mekanizmanın içinde var olanın kendini yeniden üretmesini sağlamaktadır. Eleştirel Teori, bireylerin kendi eylemleri için belirlenmiş olan sınırları doğal kabul etmelerinden kaynaklanan birey ve toplum arasındaki ayrımı göreceleştirmektedir. Toplumsal bütünlüğün iki yönlü karakteri, eleştirel bir tutum benimseyen bireylerde bilinçli bir direniş haline gelmekte, mevcut ekonomik biçimi ve bütün bir kültürü insan emeğinin ürünü olarak kabul etmekle bireyler, kendilerini bu bütünlükle özdeşleştirmekte ve onu irade ve akıl olarak algılamaktadırlar, bu onların dünyasıdır (1982: 188–208). Ancak bireyler bir taraftan da kültür biçimlerinin "özbilinçli bir istencin" dışında doğa süreçleri sonucunda gelişmesine de tanıklık etmektedirler, bu dünya artık kendilerinin değil, sermayenin dünyasıdır. Bu nedenle de kurulan özdeşlik ilişkisi çelişkili olmaktadır (Horkheimer, 2005: 356).

Eleştirel Teori'nin oluşum ve gelişiminde şüphesiz ki gerek kendinden önceki ve gerekse aynı dönemdeki çeşitli siyasal, sosyal ve kültürel koşulların rolü önemlidir. Nitekim Eleştirel Teori'nin oluşumuna tanıklık eden 20. yüzyılın ilk yarısı yalnızca iki dünya savaşı ve nihayetinde kitlesel ölçekli büyük katliamların yaşandığı, ırkçılığın özellikle de Yahudi düşmanlığının hızla tırmandığı, iletişim araçları aracılığıyla toplumun algısının yönetildiği bir dönem değil; aynı zamanda 16. yüzyılın bilimsel çalışmalarıyla başlayıp 17. ve 18. yüzyılda ivme kazanan Aydınlanma felsefesinin ilkeleri ile belirlenen modernleşme sürecinin olumsuz sonuçlarının fazlasıyla hissedildiği bir dönem olarak da kabul edilmektedir. Özellikle 20. yüzyıla gelindiğinde modernleşme sürecinin iflas etmesinin ardından düşün dünyası yeni arayışlar içinde eleştirel bir bakış açısı geliştirmeye başlamıştır (Şentürk, 2013: 8-9).

Frankfurt Okulu teorisyenlerince ortaya konulan kuram ve çalışmaların oluşumunda da elbette bu genel tarihsel koşullarla iç içe geçmiş olan 1917 Rus Devrimi'nin Avrupa'ya yayılmaması, faşizmin yükselişe geçmesiyle birlikte çoğu Yahudi olan teorisyenlerin baskı altında kalmaları ve kapitalizmin istikrarlı bir biçimde etki alanını genişleterek ideolojik birtakım değişimlere neden olması gibi özel bazı faktörlerin de etkisi görülmektedir (Erdoğan ve Alemdar, 1990: 215).

Frankfurt Okulu'nun önemli isimlerinden biri olan Herbert Marcuse'un 1930'lu yıllarda kaleme aldığı makalelerde "diyalektik felsefe ve ekonomi politiğin eleştirisi üzerinde temellenmiş toplum teorisi" şeklinde tanımlanan eleştirel perspektifin temel çıkış noktası Phil Slater'e göre ideoloji eleştirisidir (1998: 61). Eleştirel Teori, öncelikle ideoloji ile gerçeklik arasındaki uzaklığa odaklanarak toplumsal iktidar ilişkilerini meşru kılmaya yardımcı olan, "toplumsal çelişkilerin üretimini ve yeniden üretimini" konu edinen ideoloji eleştirisini temel almaktadır (Onay, 2006: 40).

Bu ideolojik eleştirinin hedefinde açık bir biçimde kapitalist sistem yer almaktadır. Eleştirel Kuram, tekelleşme eğilimi sergileyen ve faşist ideoloji ile beslenen kapitalist sistemin bürokrasiyi hâkim kılarak bireyleri nesne konumuna indirgemesini tenkit etmektedir. Bireyler, aslında kendi yarattıkları tarihsel olay ve olgular karşısında güçsüz kalmakta ve kendilerine yabancılaşmaktadır. Bu noktada, eleştirinin asıl hedefi bireylerin yaptıkları şeylerin kendi eylemlerinden kaynaklandığını anlamalarını sağlamak ve kendilerine dayatılan fikirlere tabi olmalarına engel olmaktır (Spurk, 2008: 65-76).

1.1.1. Eleştirel Kuramcıların Pozitivizm Eleştirisi

Frankfurt Okulu teorisyenlerinin diğer bir eleştiri sahası da aydınlanma felsefesi ve geleneksel teori ile iç içe geçmiş olan pozitivizmdir. Horkheimer'e göre, geleneksel teori doğa bilimlerinin çatısı altında konumlanan pozitivizm ve amprisizme dayanmakta; bilgi, sistematik gözlem ya da deneyim vasıtasıyla doğrulanarak ve toplumsal olarak meşruiyet kazandırılarak elde edilmektedir. Buna karşılık, Eleştirel Teori açısından ise bilgi, insanlık tarihinin bir parçası olmasına rağmen nihai değil, bir oluş halindedir (Spurk, 2008: 65-67), bu nedenle de Eleştirel Teori, insan eyleminin dışında ve "eylemden üstün bir şey olarak" bilginin bir fetiş haline getirilmesine karşı çıkmaktadır (Jay, 2014: 147).

Teorisyenler pozitivistlere özellikle de savunduğu bilimsel yöntemin insanla ilgili konulara uygulanması neticesinde insana ait birtakım değerlerin matematikselleştirilmeye çalışılması ve yadsınması nedeniyle karşı çıkmışlardır. S. Atila Demir, pozitivistlerin “bilgiyi, olgu ve değer şeklinde kesin çizgilerle ayırarak bilgiyi insan duygularından arındırmaları, bilginin sadece dışsal görünüşleriyle elde edilebileceğini savunarak bilgiyi şeyleştirilmeleri ve çok yönlü bir varlık olan insanı, matematiksel bir çerçevede inceleyerek hem elde edilen bilgiyi hem de bilgiyi elde edecek olan bilim insanının özgürlüğünü elinden almaya çalışmalarını” Frankfurt teorisyenlerinin pozitivistlere karşı çıkış nedenleri olarak özetlemektedir (2009: 71).

1.1.2. Eleştirel Kuramcıların Aydınlanma ve Modernite Eleştirisi

Eleştirel Teori'nin temel ilkelerinin, teorisyenlerin Amerika'ya zorunlu göçlerinden sonra daha da olgunlaştığı kabul edilmektedir. Bu doğrultuda Okul'un temsilcilerinin genel olarak üzerinde yoğunlaştıkları temel meselelerden biri Aydınlanma felsefesi ve modernite eleştirisidir. Esas olarak, akıl ve rasyonalitenin deney ve deneyimle elde edilen bilginin organizasyonunda önemli bir konuma yükseldiği, fiziki ve beşeri dünyaya ait bütün düşünce ve bilgilerin deneysel gerçeklere dayandırıldığı, insanoğlunun tüm koşullarının bilim ve akıl aracılığıyla geliştirilebileceği ve bireyin inanç, ticaret, iletişim, toplumsal ilişkiler, cinsellik ve mülkiyet sahalarındaki mevcut feodal ve geleneksel sınırlamalardan sıyrılarak özgürleşmesi gerektiği yönündeki temel bazı ilkelerle yola çıkan Aydınlanma anlayışı (Hamilton, 1992: 22-24) her ne kadar Frankfurt Okulu'ndan daha önce sorgulanmaya başlansa da Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno tarafından kaleme alınan Aydınlanmanın Diyalektiği (1947) adlı eserde farklı bir boyutta eleştirilmektedir.

Aydınlanmanın Diyalektiği (1947)'nde Eleştirel Teori'nin daha radikal bir biçim aldığı söylenebilir. Bu eserdeki temel eleştiri noktalarından biri aydınlanmanın totaliter doğasıdır. Modernleşmeyle birlikte gelişen bilim ve teknoloji aracılığıyla insan, doğa üzerinde baskın bir konum elde etmiş; ancak doğaya akıl aracılığıyla egemen olan insan kendisi de doğanın bir parçası olmaktan kaçamadığı için tahakküm altına alınmaktan kurtulamamıştır. Horkheimer ve Adorno'ya göre hesaplama, ölçme, mübadele, eşdeğerlik, biçimlendirme, uyum ve bütünlük gibi değerlerce güdümlenen burjuva düşüncesi doğa üzerinde tahakküm kurma sürecinin bir parçasıdır. Bu açıdan bakıldığında aydınlanma düşüncesi daha radikal bir biçim alarak insan üzerinde de tahakküm kurulabilmesine hizmet etmektedir (Kellner, 1989: 89).

Bununla bağlantılı diğer bir eleştiri noktası ise aydınlanma ile insanın birtakım mitlerden uzaklaşmasına ve doğa üzerinde egemenlik kurabilmesine olanak sağlayan aklın aslında yeni mit ve egemenlik biçimlerinin oluşumuna sebep olmasıdır. Horkheimer, Akıl Tutulması adlı eserinde ilerlemenin “doğa üzerindeki egemenlik düşüncesini” mutlak kılarak en nihayetinde kendisinin de “statik ve türemiş bir mitolojiye” dönüştüğünü, teknolojideki gelişmelerin “toplumsal baskı ve sömürüyü güçlendirmesi yüzünden” ilerlemenin kendi zıttına dönüşmesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir (2005: 149).

2. Kitle Kültürü ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi

Kültür kavramı genel olarak üretildiği toplumu diğer toplumlardan ayırıştırarak gelenek, görenek, sanat, edebiyat, din ve hukuk gibi birtakım unsurları içermektedir. Sanayileşme öncesindeki geleneksel toplum yapılarında kültür pek çok alt-kültür ögesini de içeren bir çeşitliliğe sahipken, sanayileşen modern toplumlarda ise standartlaşmış ve sanayinin doğasına uygun bir duruma getirilerek sanayi kültürü haline dönüştürülmüştür (Şan ve Hira, 2013: 5).

Kültürün sanayileşmesi ve bu bağlamda eğlence endüstrisinin ortaya çıkışı, kitle iletişimindeki gelişmeler, Amerika'ya göçün yaratmış olduğu şok, sinema endüstrisinin keşfi, kültürün Naziler ve diğer totaliter rejimlerce manipüle edilmesi gibi faktörlerin tümü eleştirel teorisyenlerin kültürün değişmekte olan unsurlarını değerlendirmelerini zorunlu kılmıştır (Held, 1980: 78). Avrupa'daki faşizmin kurbanları olarak Frankfurt Okulu üyeleri faşist kültür ve topluma itaati temin eden araçların Nazilerce kullanılış biçimlerine ilk elden tanıklık etmişlerdir. Ekonominin devlet ve dev şirketler tarafından yönetildiği bu dönem benzer ihtiyaç, düşünce ve davranışlar sergileyen "kitle toplum"unca karakterize edilen kitlesel üretim ve tüketim dönemidir. Artık bireysel düşünce ve eylem, toplumsal ve kültürel ilerlemenin itici gücü olmaktan uzaktır; bireyler dev şirket ve kuruluşlar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Yine bu dönem boyunca kitle kültürü ve iletişim, örgütlü ve kitleselleştirilmiş toplumsal düzene uygun düşünce ve davranış biçimlerinin oluşturulmasında araçsal bir konumda bulunmaktadır (Kellner, 2002: 33).

Horkheimer ve Adorno Kültür Endüstrileri (1972) adlı ünlü çalışmalarıyla "Kültür Endüstrileri" olarak adlandırdıkları kavramın, boş zaman aktivitelerinin merkezinde yer alan kitle kültürü ve iletişiminin toplumsallaşma ve politik gerçekliğin önemli birer aracı olduğu çağdaş toplumların yeniden üretiminde ne kadar önemli olduklarını anlayan ilk toplum teorisyenleri olarak değerlendirilmektedirler. Kellner'e göre (2010: 235) Adorno ve Horkheimer, kültür endüstrisini "endoktrinasyon ve toplumsal denetim aracı olarak yukarıdan dayatılan, yönetilen bir kültür olarak" algılamaktadır. Böylelikle de kültür endüstrilerinde kültür kavramı, artık ideolojik bir tahakküm biçimine dönüşerek işlemektedir.

Kültür endüstrisi kavramını ideoloji sorunsalı ile birlikte değerlendirmede en önemli noktalardan biri bu kavramla temel olarak özne ve nesne arasındaki ilişkinin bozulması, bunlardan birinin diğerini yok sayması ve dolayısıyla öznenin pasifize hale gelmesi meselesine odaklanılmasıdır. Özne ve nesne arasındaki karşılıklı dolayım ilişkisinin bozulması neticesinde bu ikisi arasındaki ayrımın keskinleşmesi ile birlikte "ideoloji" ortaya çıkmaktadır (Çam, 2008: 52- 53).

Eleştirel teorisyenlerin özne ve nesne arasındaki ilişkinin bulanıklaştığı ve kültürün standartlaşarak herhangi bir ticari meta halini aldığı yönündeki iddiaları arasında aslında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bu iddia temel olarak her ne kadar Marx'ın meta üretimi bağlamında ortaya koyduğu şeyleşme ve yabancılaşma kavramlarına dayanmakta olsa da eleştirel teorisyenler Marx'tan farklı olarak metalaşma ve yabancılaşmanın ekonomik olmaktan ziyade kültürel boyuttaki eleştirisine odaklanmaktadır.

Marx'ın ideoloji yaklaşımında üzerinde durduğu en önemli hususlardan biri "yabancılaşma" olarak adlandırdığı kavramdır. Buna göre, bireylerin üretim amacıyla yapmış oldukları işbölümüne bağlı olarak kolektif bir biçimde ortaya koydukları üretici güç ve bunun neticesinde elde edilen ürünlerin, aynı bireylere kendi iradelerinden bağımsız ve nesnel bir varoluşa sahiplermiş gibi görünmesi sonucunda bireyler kendi çabalarıyla ürettikleri "şeylere" yabancılaşmaktadır.

Marx'ın yaklaşımındaki metaların üretimi anlayışı, Horkheimer ve Adorno'nun kültür üretimi yaklaşımıyla benzerlik göstermektedir. Adorno ve Horkheimer'a göre kültürel ürünler "standartlaşmış emtia şeklinde sadece değişim için üretilir ve tüketilir hale" gelmişlerdir. Kültür endüstrisinde belirli bir amaç doğrultusunda ortaya konulan kültürel metaların yanı sıra bu amacın bilincinde olan ve bu nedenle kendini daha mutlu hisseden tüketiciler de üretilmektedir (Çam, 2008: 53). Standartlar, tüketici gereksinimi adı altında sunulduklarından toplumda neredeyse dirençsizce kabul görmektedirler (Adorno ve Horkheimer, 2010: 163). Bu süreçte "başarılı hitler, tipler ve karışımlar" şeklinde reklam aracılığıyla topluma sunulan materyal, kültür endüstrisi tarafından "sözde-bireycilik" tekniği kullanılarak yani söz konusu materyali bireylerin kendi iradeleriyle tercih ettikleri hissiyatı yaratılarak manipülasyon aracı olarak kullanılmaktadır (Slater, 1998: 234- 235). Bu durumda tüketici artık "kültür endüstrisinin inandırmak istediği gibi, kral değildir; kültür endüstrisinin öznesi değil, nesnesidir" (Adorno, 2007: 110).

Ekonomik ve toplumsal güçlerin doğa kuvvetlerine benzemesi neticesinde bireyler de varlıklarını devam ettirebilmek adına bu ekonomik ve toplumsal kuvvetlere kendilerini uyarlayarak bunlar üzerinde egemen olmaya çalışmaktadır. Modern toplumsal koşulların etkisiyle bireylerin uyum hızı artarken "insanın da varlığını sürdürmekten başka amacı kalmamıştır. Elinin değdiği her şeyi, bu amaca hizmet eden bir araca dönüştürmeye çalışmaktadır" (Horkheimer, 2005b: 122-126). Daha açık bir ifadeyle bireyler varlıklarının devamı için kendilerini "nesnel dünyasına" benzetmeye çalışmaktadırlar (Horkheimer, 2005b: 135).

Bireylerin bu uyum arayışı toplumla özdeşleşme temelinde ilerlemekte, birey toplumsal olarak hayatta kalabilmek adına kendi varoluşsal ilkelerinden vazgeçerken bu gönüllü feragati bireyselliğinin zaferi olarak algılamaktadır. Horkheimer'ın Akıl Tutulması'nda (2005b) dile getirdiği bireyin "çevresini yankılayarak, tekrarlayarak, çevresine öykünerek, içine girdiği bütün güçlü gruplara ayak uydurarak" hayatta kalmaya çalıştığı yönündeki iddiası Marcuse'nin (1968: 38- 39) teknolojik gelişmeler neticesinde bireyin "toplumun tamamıyla 'mimesis' yoluyla özdeşlik kurmakta" olduğu

iddiasına paralel bir şekilde ilerlemektedir. Toplumsal özdeşlik mekanizması işletilirken ne var ki bireyler “görünmez toplumsal mekanizmanın temsilcileri oldukları halde, bireysel kararlara göre eylediklerine” inanmaktadırlar (Horkheimer, 2005a: 347).

Oysaki kitle kültürü, bireyselliğin üzerindeki toplumsal baskıları kuvvetlendirerek “bireyin direnme imkânını, modern toplumun atomize edici işleyişi içinde elinden almaktadır” (Horkheimer, 2005b: 166). Marcuse, toplumsal yapının birey üzerindeki tahakküm alanını “Terör yerine Teknik kanalıyla” genişletirken (1968: 14) günümüz toplumlarının da totaliter bir yapıya büründüğünü düşünmektedir. Ona göre, toplumsal refah için üretilen mal ve hizmetler “bireysel özgürlüklerin” önünü kesmekte ve bu bireysel özgürlükler artık yalnızca “statükoyu koruduğu ölçüde” geçerli olmaktadır (1968: 28- 29). Böylesi bir ortamda ise bireysel kurtuluş toplumdan kurtuluşa değil “toplumun atomlaşmadan kurtuluşu” na işaret etmektedir (Horkheimer, 2005b: 150).

3. Kültür Endüstrisi ve Kitle İletişim Araçları

Bu noktada “kültür endüstrisi” kavramının özellikle kitle iletişim araçlarıncı üretilen kültürel malzemenin standartlaşarak metalaşması ve bu araçların sistemin yeniden üretilmesinde oynadıkları rol bağlamında ve dolayısıyla ideoloji sorunsalı üzerinden ele alınması yararlı olacaktır. Kitle iletişim araçlarının toplumun kültürel dinamiklerini şekillendirmedeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda kültürel ve iletişimsel sahalarda arasındaki ilişkinin doğasını anlamak daha da kolaylaşacaktır.

Adorno ve Horkheimer, birlikte kaleme aldıkları Aydınlanmanın Diyalektiği (2010) adlı yapının “Kültür Endüstrisi” başlıklı bölümünde kültürün her şeye benzerlik bulaştırarak sinema, radyo, dergi gibi birtakım kültürel araçlar vasıtasıyla adeta “söz birliği” etmiş bir toplumsal sistem yarattığı düşüncesini paylaşmaktadırlar (162). Adorno ve Horkheimer’a göre, böylesi bir toplumsal sistemin oluşumunda üretilen materyallerin standartlaşması ve bu standartlaşmanın da tüketici ihtiyaçlarından kaynaklandığının söylenmesi oldukça önemli bir rol oynamaktadır (2010: 163). Özellikle de kültürel ürünlerin tek tipleşmesi neticesinde piyasaya sunulan “özdeş ürünlerin” kendileri aslında bu tek tipleşmeyi kamufle etmektedir (Adorno, 2007: 52).

Sadece üretilen ürünlerin değil, aynı zamanda tüketicilerin de “metalaştığını” düşünen Adorno ve Horkheimer, en nihayetinde ortaya konulan içeriğin de kültürün daha fazla ticarileşmesine hizmet ettiğini düşünmektedirler (Bettig, 2002: 88). Dolayısıyla da modern kitle toplumunun etrafını bir zırah gibi çevreleyen kültür endüstrisinde bireyin de “şeyleştiğini” ve öznelikten uzaklaşarak nesneleştiğini söylemek hatalı olmayacaktır. Böylelikle, bir zamanlar etkin bir özne olarak doğa üzerinde tahakküm kurabildiği düşünülen bireyler birer nesneye dönüşerek bu kez kapitalist sistemin yarattığı tahakküme kendileri maruz kalmaktadırlar.

Bu bağlamda kültür ve iletişim alanlarının doğrudan ilişkisine özellikle de Amerika’daki sürgün yıllarında yakından tanıklık eden Frankfurt Okulu teorisyenlerinin klasik Marksist teorisyenlerden farklı olarak “kitle iletişim araçlarının mülkiyet ve organizasyon yapılarına” odaklanmak yerine “kapitalist toplumun kitleler üzerindeki

manipülatif gücü üzerine” çalışmalar yaparak kapitalist sistemin “tahakkümün pekişmesine hizmet ettiğini” ifade etmeleri (Adaklı, 2003: 7) bu çalışmanın konusu bakımından da özel bir önem arz etmektedir. Okul üyeleri, geleneksel kitle iletişim araştırmalarını, kültürel meseleleri deneysel olarak doğrulanabilir kategorilere indirgemeleri, toplumsal bütünlükten yoksun olmaları ve dolayısıyla da toplumsal gerçekliğin sadece belirli bir kısmını tarihsel etkileri üzerinden fetişleştirmeleri nedeniyle ciddi bir biçimde eleştirmektedirler (Bettig, 2002: 82).

Kültür endüstrisinin bireyler üzerinde kurduğu tahakkümün en etkin ögesi kitle iletişim araçlarıdır ki özellikle radyo ve sinema “kültür tekellerinin” propagandasını yaparak ideolojik bir araç vazifesi görmektedirler (Kızılçelik, 2000: 228-231). Kültür endüstrisinde kitle iletişim araçlarının manipülatif rolü bireylerin tek tipleşerek önceden belirlenen kalıplara göre hareket etmesini güvence altına almakta, teknik olanakların gelişmesiyle birlikte sistem bu manipülasyonu özellikle de eğlence sektörü üzerinden temin etmektedir.

Herbert Marcuse Tek Boyutlu İnsan (1968) adlı eserinde çağdaş toplumlarda toplumsal ve bireysel ihtiyaçlar arasındaki sınırın belirsizleşmesi ile birlikte kitle iletişim araçlarının “haber alma ve eğlence araçları mı, yoksa yönetme ve endoktrine etme araçları mı olduğu” yönünde ortaya koyduğu soruyu birkaç sayfa sonra bu araçların, “eğlence furçası ve haber endüstrisinin” belirli davranış kalıplarıyla tüketiciyi üreticiye dönüştürdüğü ve bu yolla da üretilen ürünlerin “kişileri endoktrine” ettiği iddiasıyla yanıtlamaktadır (36-40).

Horkheimer, eğlence sektörüyle iç içe geçen modern kitle kültüründe var olan dünyaya övgüler dizildiğini ve böylece de toplumsal yeniden üretime “ideolojik içeriğin yanlışlığının” örtülerek katkı sağlandığını söylemektedir. Ona göre, “sinema, radyo, popüler biyografiler ve romanlar” da büyük bir teknik ustalikle bu amaca hizmet etmektedirler (2005b: 154- 155). Horkheimer, böylelikle aslında kültürel ürünlerle sunulan gerçeklik ile asıl gerçeklik arasındaki sınırların kültür endüstrisinde bilinçli bir biçimde bulanıklaştırıldığının altını çizerek kitle iletişim araçlarının ideolojik işlevine gönderme yapmaktadır.

Kitle iletişim araçlarının ideolojik işlevine göndermede bulunan bir diğer önemli teorisyen de Marcuse’ur. Marcuse, bu araçların toplumsal eşitsizliğin kitlelere benimsetilmesinde oynadığı role şu sözlerle dikkat çekmektedir:

Ön-koşullandırma radyo ve televizyonun kitlesele üretimleri ile ve denetimlerinin özekselleştirilmesi ile başlamaktadır... Burada, sınıf ayrımlarının eşitlenmesi denilen şey ideolojik işlevini açığa sermektedir. Eğer işçi ve patronu aynı televizyon izlencesinden haz duyuyor ve aynı dinlenme yerlerine gidiyorlarsa, eğer sekreter kendine işverenin kızı denli çekici bir görünüş verebiliyorsa, eğer zenci bir Kadillak alabiliyorsa, tümü de aynı gazeteyi okuyorlarsa, o zaman bu benzeşme sınıfların yitişini değil, ama Kodamanların korunmasına hizmet eden gereksinim ve doyumların altta yatan nüfus tarafından ne düzeye dek paylaşıldığını belirtmektedir. (1990: 7- 8)

Benzer bir biçimde Adorno da kitle iletişiminin en önemli aygıtlarından biri olan sinema endüstrisi aracılığıyla oluşturulan ideolojik yanılsamaya dikkat çekmektedir. Adorno'ya göre "yapım teknikleri, ampirik nesnelere ne kadar yoğun ve boşluk bırakmayacak biçimde kopyalayabilirse, dışarıdaki dünyanın beyaz perdede gösterilenin kesintisiz bir devamı olduğu yanılsamasını yaratmak da o kadar kolay olur... İlüzyon tiyatrosunu da geçen sesli film, izleyicisine, kontrolü elinden bırakmadan, film yapıtının çerçeveleri içinde ama onun sunduğu kesin olgular tarafından denetlenmeden dolaşabileceği ve uzaklaşabileceği hayal gücüne ve düşüncelere boyut bırakmamaktadır." (2007: 55)

Anlaşılabileceği üzere "dışarıdaki dünyanın beyaz perdede gösterilenin kesintisiz bir devamı olduğu yanılsaması" anlayışı ideolojik bir yanılsamaya gönderme yapmaktadır. Eleştirel bakış açısında ideoloji nosyonu gerçekliğin ters yüz edilmiş, tahrip edilmiş, yerinden çıkarılmış haline atıfta bulunmakta, toplumsal gerçekliğin ideoloji aracılığıyla çarpıtıldığının altı çizilmektedir. Horkheimer da "kamu iletişimi medyası"nın her ne kadar bireyin değerliliğine ve özgürlüğüne bağlı olduğu iddiasında olsa da bireyleri "önceden düzenlenmiş tutumlara, düşüncelere ve satın alma alışkanlıklarına" sürükleyerek bireyin değer ve özgürlüğü gibi unsurları aslında yadsımakta olduğunu; bunun da toplumsal gerçeklik ve bu gerçeklik tarafından öne sürülen değerler arasındaki tutarsızlığı ortaya koyduğunu düşünmektedir (Aktaran Hardt, 1994: 23-24).

Gerçeklik ve kitle iletişim araçlarınınca sunulan kurgusal gerçeklik arasındaki ideolojik yanılsama özellikle de bu araçlarca kullanılan dil tarafından yaratılmaktadır. Marcuse, dilin ideolojik işlevinin karşıtlıklar üzerinden klişe kalıplara dönüşerek anlamın ortadan kalkmasına aracılık etmesinden kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre dil vasıtasıyla cümle yapıları, kelime ve cümleler arasında "hiçbir boşluğa" yer vermeyecek biçimde kısaltılmakta ve yoğunlaştırılmakta, bu durum da anlamın oluşmasını önlemekte; sözcükler de bu dilin içerisinde birer klişeye dönüşerek "konuşma ya da yazıyı" yönetmektedir. Bu dilde karşıtlıkların birlik içerisinde sunulmasıyla "protesto ve redde karşı bağışıklık toplumsal anlamda sağlanmış" olmaktadır (1968: 128-132). Kitle iletişim araçları da "düzenin yayın organları" olarak bu karşıtlıkları besledikleri oranda düzenin devamlılığını temin etmeleri bakımından egemen siyasal ve ekonomik güçler için birer araç konumuna indirgenmektedir.

Temel olarak üretilen ürünlerin metalaşması ve standartlaşmasını, tüketicilerin de bireyselliklerini farkına varmaksızın bir yana bırakarak teknik ve ekonomik faktörlere uyum sağlayarak yaşamlarını devam ettirebilecekleri kültür endüstrisinde gerek kültürel gerek ekonomik hemen bütün sektörler iç içe geçmiş durumdadır. Öyle ki "en güçlü yayın kuruluşunun elektrik endüstrisine olan ya da film şirketlerinin bankalara olan bağımlılığı, sektörlerin ekonomik olarak iç içe geçmiş kollarıyla tüm tabloyu gözler önüne serer... Herkes için uygun bir şey öngörülür ve böylelikle bu işlemlerden kimse kaçamaz... Herkes kendiliğinden, önceden birtakım göstergelere göre belirlenmiş 'level'ına [düzeyine] uygun davranmalı ve belli başlı tüketici tipleri için üretilmiş kitlesel üretim kategorilerinden kendine denk düşenine yönelmelidir." (Adorno, 2007: 51)

Benzer bir biçimde günümüz koşullarında da artık kapitalist sınıfın en

zenginlerinin yalnızca temel sanayi alanlarında değil, iletişim sektöründe de yer aldıklarını söyleyen Ronald V. Bettig'e göre, Adorno ve Horkheimer uzun yıllar önce medyanın sermayenin diğer sektörleriyle iç içe geçtiğini düşünmüşlerse de bu entegrasyonun kültür endüstrisinin ideolojik çıktısı üzerindeki etkilerini incelemekte yetersiz kalmışlardır. Kendi dönemlerinde "kültür tekellerinin endüstrinin çelik, petrol, elektrik, kimya gibi en güçlü sektörlerine kıyasla zayıf ve bağımlı" olduğunu söylemekte haklı olsalar da günümüzde artık kültür ve enformasyon endüstrilerinin geçmişteki gibi büyük sektörlerle bağımlı olmadıkları, artık iletişim sektöründe yer alan önemli şirketlerin sermaye ve hisse senedi değerlerinin pek çok önemli endüstriyel firmanıninkine boy ölçüşecek durumda olduğu oldukça açıktır (2002: 88- 89).

Anlaşılacağı üzere kitle iletişim araçları ve sermaye arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Büyük holding sermayedarlarının kitle iletişim araçlarınınca üretilen materyallerin kitleler üzerindeki karşı konulamaz etkisi düşünüldüğünde bu araçlara sahip olmak ve bu araçlar üzerinde denetim kurmak istemeleri gerek ekonomik gerekse siyasal anlamda önem kazanmaktadır. Maksimum kârı hedefleyen kapitalist pazar düzeninde her koşulda sistemin devamlılığını garantileyebilmek adına iletişim araçlarınınca üretilen kültürel ürünler de metalaştırılarak bu amaca hizmet eden bir konuma indirgenmektedir. Kültür endüstrisi içerisinde sistemin asıl amacının hem tüketici hem de üretici üzerinden belirli bir standartlaşmayı sağlamak olduğu hatırlanacak olursa kültür endüstrisinin en önemli üreticilerinden biri olan kitle iletişim araçlarının radyo, televizyon ve sinema gibi faaliyet alanları aracılığıyla ortaya koydukları kültürel malzeme ile sistemin meşrulaştırılmasına hizmet etmekte olduğu da anlaşılacaktır.

SONUÇ

Günümüzde kitleler üzerindeki etkileri son derece geniş bir boyuta ulaşmış olan kitle iletişim araçlarının topluma yön verme ve kamuoyu yaratma gücü daha en başından itibaren siyasal aktörlerin de dikkatinden kaçmamıştır. Bu güç, sadece teknik ve ekonomik bir mesele olmayıp siyasal, sosyal ve çeşitli kültürel faktörlerden de beslenmektedir. Burada asıl sorulması gereken soru ise kitle iletişim araçlarının bu muazzam etkisinin toplum açısından olumlu sonuçlar doğurup doğurmadığı sorunsalıdır ki, bu çalışmanın çıkış noktasını da bu soru oluşturmaktadır. Sisteme yönelik eleştirilerine aydınlanmanın totaliter doğasından başlayan eleştirel teorisyenlere göre bu sorunun yanıtı olumsuzdur.

Frankfurt Okulu'nun erken dönem temsilcileri, özellikle Adorno ve Horkheimer, aydınlanma rasyonalitesinin doğa üzerinde yarattığı tahakkümün en nihayetinde bu doğanın ayrılmaz bir parçası olan insanı da içine aldığı, mitlerden kurtuluş için yola çıkılmasına karşın aydınlanmanın kendisinin bir mite dönüştüğünü söyleyerek aydınlanma felsefesini olumsuzlamaktadırlar. Aynı şekilde, aydınlanma nosyonu ile iç içe geçmiş olan pozitivist kuram da insan aklını ve bilgiyi her şeyin üstünde tutarak insana ait değerleri yadsıyan, matematikselleştiren bir sistem olarak eleştirilmekten nasibini almıştır.

Öte taraftan kültürün standartlaşarak bir meta haline dönüşümünü vurgulamak adına eleştirel teorisyenler kitle kültürü yerine kültür endüstrisi kavramını kullanmayı tercih etmişler ve eleştirilerini bu kavram üzerinden yürütmüşlerdir. Kültür endüstrisi adı verilen ileri kapitalist toplumda ekonomik gücü elinde bulunduran üretici güçler kültür tekellerini de ellerinde bulundurmakta, böylesi bir yapı içerisinde kültür de metalaşmakta ve bireyler kendi gelir ve statü gruplarına göre bu metaları tüketmeye sevk edilmektedirler. Yaratılan "sahte ihtiyaç" algısı ile tüketimin yani sistemin devamlılığı sağlanmaktadır. Kitlelere daha iyi bir yaşam vaat edilirken asıl amaç daha fazla üretim ve tüketim için gerekli koşulları sağlayabilmektir.

Kültür endüstrisinin çarklarının işlemesinde kitle iletişim araçlarının da kendine özgü manipülatif bir rolü bulunmaktadır. Bu araçlar vasıtasıyla bireyler tek tipleştirilmeye çalışılmakta ve "sınırları önceden belirlenmiş olan kalıplara göre hareket etmeye" zorlanmaktadır. Eleştirel teorisyenlere göre kültür endüstrisinin bir parçası olan, siyasal güçler ve büyük sermaye grupları ile yakın ilişki halindeki iletişim araçları; radyo, televizyon ve sinema ürettiği malzeme ile sistemin durmaksızın yeniden üretimine aracılık etmektedir. Bu araçlarca üretilen kültürel materyaller kapitalist sistem içinde üretilen diğer ürünler gibi metalaşmakta ve daha fazla kar elde etme amacıyla araçsallaştırılarak esas olarak ekonomik ve siyasal egemen güçlerin bu egemen konumlarının toplum açısından meşrulaştırılmasına, kısaca sistemin devamlılığına hizmet etmektedirler.

KAYNAKÇA

ADAKLI, Gülseren (2003). Türk Medya Sektöründe Mülkiyet ve Kontrol İlişkileri (1980-2003). Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ADORNO, W. Theodor (2007). Kültür Endüstrisi: Kültür Yönetimi. (Çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen). İstanbul: İletişim Yayınları.

ADORNO W. Theodor ve HORKHEİMER, Max (2010). Aydınlanmanın Diyalektiği. (Çev. Nihat Ülner, Elif Ö. Karadoğan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

BETTİG, Ronald V. (2002). The Frankfurt School and the Political Economy of Communications. Rethinking the Frankfurt School. (Nealon Jeffrey T. & Irr Caren). Sunny Press. <http://site.ebrary.com/lib/kocaeli/detail.action?docID=10587072>.

ÇAM, Şerife (2008). Medya Çalışmalarında İdeoloji. Ankara: De Ki Basım Yayım.

DEMİR, S. Atila (2009). "Sosyal Bilimlere Eleştirel Bir Bakış: Frankfurt Okulu ve Pozitivizm Eleştirisi". SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, (1): ss. 59-73.

ERDOĞAN, İrfan ve ALEMDAR, Korkmaz (1990). İletişim ve Toplum: Kitle İletişim Kuramları Tutucu ve Değişimci Yaklaşımlar. Ankara: Bilgi Yayınevi.

HAMILTON, Peter (1992). The Enlightenment and the Birth of Social Science. Formations of Modernity. (Ed. Stuart Hall and Bram Gieben). Cambridge: Polity Press, ss.17-71.

HARDT, Hanno (1994). Eleştirelin Geri Dönüşü ve Radikal Muhalefetin Meydan Okuyuşu: Eleştirel Teori, Kültürel Çalışmalar ve Amerikan Kitle İletişimi Araştırması. Medya, İktidar, İdeoloji. (Der. ve Çev. Mehmet Küçük). Ankara: Ark Yayınevi, ss.1-57.

HELD, David (1980). Introduction to Critical Theory. California: University of California Press.

HORKHEİMER, Max (1982). Traditional and Critical Theory. Critical Theory: Selected Essays. New York: Continuum. ss.188-244. https://monoskop.org/images/7/74/Horkheimer_Max_Critical_Theory_Selected_Essays_2002.pdf. Horkheimer, Max (2005a). Geleneksel ve Eleştirel Kuram. (Çev. Mustafa Tüzel). İstanbul: YKY. Horkheimer, Max (2005b). Akıl Tutulması. (6. Baskı). (Çev. Orhan Koçak). İstanbul: Metis.

JAY, Martin (2014). Diyalektik İmgelem. (Çev. Sevgi Doğan). İstanbul:Ayrıntı Yayınları.

KELLNER, Douglas (1989). Critical Theory, Marxism and Modernity.Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

KELLNER, Douglas (2002). The Frankfurt School and British Cultural Studies: The Missed Articulation. Rethinking the Frankfurt School. (Nealon JeffreyT. ve Irr Caren). Sunny Press. e-book, <http://site.ebrary.com/lib/kocaeli/detail.action?docID=10587072>.

KELLNER, Douglas (2010). Kültür Endüstrileri. Kitle İletişim Kuramları. (Çev. ve Der: E. Mutlu). (2. Baskı). Ankara: Ütopya Yayınevi. ss. 233-240.

KIZILÇELİK, Sezgin (2000). Frankfurt Okulu. Ankara: Anı Yayıncılık.

MARCUSE, Herbert (1968). Tek Boyutlu İnsan. (Çev. Seçkin Çağan). İstanbul: May Yayınları.

MARCUSE, Herbert (1990). Tek-Boyutlu İnsan. (Çev. Aziz Yıldırım). İstanbul: İdea Yayınları.

ONAY, Duygu (2006). Louis Althusser'de İdeoloji ve Bilinç İlişkisi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/1300/1901.pdf.

SLATER, Phil (1998). Frankfurt Okulu. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

SPURK, Jan (2008). Toplumsal Aklın Eleştirisi: Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi. (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: Versus Kitap.

ŞAN, Mustafa Kemal ve İsmail Hira (2013). Frankfurt Okulu ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi. <http://www.daplatform.com/images/frankfurtokulu.pdf/>.

ŞENTÜRK, Rıdvan (2013). Eleştirel Teorinin Eleştirisi. İstanbul: Kesit Yayınları.

WEST, David (2005). Kıta Avrupası Felsefesine Giriş. (Çev. Ahmet Cevizci). İstanbul: Paradigma Yayınları.